

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ GENERALİZASIYA HADİSƏSİNİN TƏZAHÜRÜ VƏ ONUN ARADAN QALDIRILMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 6104.01 – Pedaqoji psixologiya

Elm sahəsi: Psixologiya

İddiaçı: **Gülnur Oqtay qızı Abbasova**

Fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFARATI

B A K I – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Psixologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Psixologiya elmləri doktoru, professor
Ramiz İbrahim oğlu Əliyev

Rəsmi opponentlər: Psixologiya elmləri doktoru, professor
Gülnarə Kazım qızı Qurbanova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Reyhan İsgəndər qızı Əhmədova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çapay Qadir oğlu Quliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının, Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.43 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Psixologiya elmləri doktoru, professor
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Müşviq Hüseyn oğlu Mustafayev

Elmi seminarın sədri:

Psixologiya elmləri doktoru, docent
Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Elm və texnika sürətlə inkişaf edir. İnkişaf öyrənmə prosesinin səmərəsinin yüksəldilməsini, müasir psixologiyanın nailiyyətlərindən, təlim texnologiyalarından istifadə olunmaqla təhsilalanlara təsir göstərən bütün amillərin nəzərə alınmasını mühüm tələb kimi qarşıya qoyur. Təhsil sahəsində dövlət siyasəti, təhsil sistemində aparılan islahatlar, Azərbaycanda ağıl iqtisadiyyatını formalaşdırmağı bacaran kadrların hazırlanmasının müasir dövrün ən vacib vəzifəsi olduğunu birmənalı şəkildə göstərir. Təlimdə psixoloji amilləri nəzərə almadan bu mühüm vəzifənin lazımı şəkildə yerinə yetirilməsi, öyrənmənin səmərəli təşkili mümkün deyil. Təfəkkür hadisələri, onların xüsusiyyətləri elmi şəkildə öyrənilib, nəticələr pedaqoji prosesə gətirildikdə təlimi daha nəticəyönlü etmək olar. Məlumdur ki, ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaradılması informasiya axınının hər an çoxaldığı şəraitdə şagirdləri daha səmərəli öyrənməyə istiqamətləndirir, onlara çoxsaylı cisim və hadisələri, onların oxşar və fərqli cəhətlərini mənimsəməyə imkan yaradır. Ümumiləşdirmə mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesdə meydana çıxan generalizasiya hadisəsi öyrənməni çətinləşdirir, təlimin nəticəsinə mənfi təsir göstərir.

Öyrənməyə şüurlu yanaşmanı, konkret tədris tapşırıqlarını təhlil etmədən əzbərləməni meydana çıxaran başlıca səbəblərdən biri təlimdə baş verən generalizasiya hadisəsidir. Generalizasiya hadisəsi səhv ümumiləşdirmə kimi şərh olunur və təlimin mənimsənilməsinə ləngidir, elmi əsaslara istinad edilməklə aradan qaldırıldıqda təlimin nəticəsinə səmərəli edir, pedaqoji prosesi intensivləşdirir, tədris informasiyalarını daha az vaxtda öyrənməyə kömək göstərir. Mövcud varlıqları, cisim və hadisələrin mahiyyətini mənimsəməyi, təfəkkür əməliyyatlarını düzgün ümumiləşdirmə olmadan təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Yalnız ümumiləşdirmə mövcud ələmdəki prosesləri, hadisələri sabit, keçici olmayan əlamətlərinə görə qruplaşdırmağa imkan yaradır, şagirdlərə daha praktik biliklər verir.

Təlim prosesi bilik, bacarıq, vərdişlərin yaradılması, şagirdlərin tərbiyə olunması və təfəkkür qabiliyyətlərinin

formalaşdırılması kimi komponentləri birləşdirir. Təlim ilk növbədə sistemli, məqsəduyğun, planlı şəkildə təşkil olunan fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətin mənimsənilməsi üzrə aparılan işlər məqsədə çatmağa yönəlmiş strategiyadır. Həmin strategiyada generalizasiya hadisəsinin nəzərə alınması, mühitin düzgün təşkili, əlverişli sosial münasibətlər və şərait fəaliyyətin səmərəsinin artırılmasına imkan yaradır. Bu cəhətdən generalizasiya hadisəsinin aradan qaldırılması, ümumiləşdirmə üzrə işlərə təlimin aşağı mərhələsində başlanması olduqca vacibdir. Generalizasiya üzrə iş aparılması problemlə bağlı tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmalıdır. Müəllim kadrları hazırlığında generalizasiya hadisəsi, onun mahiyyəti, başvermə səbəbləri, aradan qaldırılması yolları haqqında elmi məlumatların öyrədilməsinə yer ayrılmalıdır. Qeyd edilən məsələlər üzrə iş həm nəzəri səciyyə daşıyıb, gələcək müəllimlərə generalizasiya prosesinin xüsusiyyətləri haqda məlumat verməli, həm də bu məlumatlardan pedaqoji fəaliyyətdə istifadə etməyi öyrətməlidir. Dissertasiya işində bu məsələ nəzərə alınmış, generalizasiya hadisəsinin müəllim kadrları hazırlığında öyrədilməsi vacib olan məsələlər əsaslandırılmışdır. Alınan nəticələr müəllifin “Müəllim hazırlığında generalizasiya hadisəsinin öyrədilməsi üzrə iş” adlı məqaləsində ümumiləşdirilmişdir.¹

Tədqiqat prosesində psixologiya elminin formalaşmasında, onun nəticələrindən Azərbaycan təhsil sistemində, təlimin və tərbiyənin səmərəli təşkilində uğurla istifadə olunan görkəmli alimlərimizdən F.Ə. İbrahimbəyov, Ş.S.Ağayev, Ə. S.Bayramov, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, Ə.Ə.Qədirov, R.İ.Əliyev, Ə.T.Baxşəliyev, Q.E.Əzimov, K.R.Əliyeva, R.B.Cabbarov, pedaqoq alimlərimizdən akademik M.M.Mehdizadə, M.Ə.Muradxanov, N.M.Kazımov, Z.İ.Qaralov, Ə.Ə. Ağayev və başqalarının əsərlərindən yaradıcılıqla bəhrələnmiş, onlardan baza-sistem kimi istifadə etmişik.

¹ Abbasova G.A, Müəllim hazırlığında generalizasiya hadisəsinin öyrədilməsi üzrə iş. /“Müəllim hazırlığının müasir problemləri” Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: 2011, s. 162-165

Generalizasiya məfhumu ilk dəfə İ.P.Pavlov tərəfindən elmə fizioloji tədqiqatlarda gətirilmiş və sonradan təfəkkür hadisəsi kimi psixologiyada işlənməyə başlanmışdır. Bu anlayışla əlaqədar olan müxtəlif məsələlər psixologiya üzrə ədəbiyyatda daha çox ümumi kontekstdə araşdırılmışdır. Onun konkret olaraq təlimə aid tədqiqatlara gətirilməsi rus alimlərindən D. N. Boqoyavlenski, P. A. Şevaryov, V. V. Davıdov, S.F.Juykov, F.N.Qonobolin, B.V.Zeyqarnik və başqalarının adı ilə bağlıdır. Generalizasiya hadisəsi üzrə daha ətraflı və elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədqiqatlar Azərbaycan alimi M. Ə. Hənzəyev tərəfindən aparılmışdır. M.Ə.Hənzəyev orfoqrafiyanın öyrədilməsi prosesində baş verən generalizasiya hadisəsini tədqiq etmiş və mühüm elmi müddəalar irəli sürmüşdür. Alimin məktəb təcrübəsindən əldə etdiyi faktlar əsasında gəlidiyi nəticələr, ümumiləşdirmələr həm onun apardığı tədqiqatların praktik əhəmiyyətini artırır, həm də sonrakı araşdırmalara istiqamət verir.

Linqvodidaktik istiqamətdə Ə.R.Əfəndizadə, pedaqoji aspektdə isə N.M.Kazımov məsələyə münasibət bildirmişdir. Lakin həmin araşdırmalarda kiçik yaşlı məktəblilərlə təlim prosesində meydana çıxan generalizasiya hadisəsi, onun mahiyyəti, başvermə səbəbləri, xüsusiyyətləri, aradan qaldırılmasının yolları müasir təlimin məzmunu əsasında tədqiqat obyektinə olmamışdır. Tədqiqatların heç birində generalizasiya hadisəsi fənlərin tədrisinin qarşılıqlı təsiri istiqamətində aparılmayıb. Bundan başqa, bildiyimiz kimi, indi ibtidai siniflərdə integrativ fənn olan Həyat bilgisi tədris olunur. Bu fənnin tədrisinin əsas məqsədi fənlərarası əlaqə kontekstində ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaradılması, cisim və hadisələr arasındakı əlaqənin, onların bir-birinə təsirinin öyrədilməsidir. Bunların səmərəli öyrədilməsinin əsasında kiçik yaşlı məktəblilərlə təlim prosesində baş verən generalizasiya hadisəsinin müxtəlif cəhətlərinin elmi cəhətdən öyrənilməsi dayanır. Problemin işlənmə səviyyəsi də generalizasiya prosesinin kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətini mənimsəmələri kontekstində araşdırılmasının vacib olduğunu sübut edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Araşdırmanın əsas obyektı kiçik yaşlı məktəblilərin təlim materiallarını mənimsəmələrinin psixoloji xüsusiyyətləridir. Tədqiqatın predmeti kiçik yaşlı məktəblilərin təlim materiallarını mənimsəmələrində özünü göstərən generalizasiya hadisəsinin təzahürü, onun öyrənməyə təsirinin psixoloji xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində generalizasiya hadisəsinin təzahürünü, başvermə səbəblərini və onun aradan qaldırılmasının psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək, elmi cəhətdən ümumiləşdirmək, müəllimlərə metodik kömək göstərmək və problem üzrə gələcək tədqiqatların istiqamətləri ilə bağlı tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqatla əlaqədar problemin həlli məqsədilə aşağıdakı vəzifələri həll etmək nəzərdə tutulmuşdur:

- Mövcud ədəbiyyatı öyrənilər təhlil etməklə problemin tədqiqi vəziyyətini aşkara çıxarmaq.

- Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim materiallarını mənimsəmələri zamanı özünü göstərən generalizasiya hadisəsinin təzahür xüsusiyyətlərini öyrənmək, onları yaradan səbəblərin psixoloji təhlilini vermək.

- Generalizasiya hadisəsinin aradan qaldırılmasının səmərəli yollarını, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin, öyrədilməsi nəzərdə tutulan informasiyanın təlim materiallarının mənimsənilməsinə təsirini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın qarşısında duran vəzifələri həll etmək üçün psixologiyada istifadə olunan nəzəri təhlil, müşahidə, müsahibə, anket sorğusu, fəaliyyət məhsullarının və məktəb sənədlərinin öyrənilməsi, eksperiment, riyazi hesablama kimi ümumi metodlardan və problemlə bağlı simvollarla istifadə edilməsi, verilmiş sözlərin bir sözlə adlandırılması, əşyaların əsas əlamətlərinə görə fərqləndirilməsi, verilmiş sözlə uyğun sözlərin ayrılaraq sətirlərdə yazılması, artıq əşyaların müəyyənləşdirilməsi, simvollarla dəqiqləşdirmə kimi xüsusi metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın metodoloji əsaslarını isə şagirdyönümlü və inkişafetdirici təlim fəaliyyətinin nəzəri əsasları, idrak prosesi

aspektində generalizasiya hadisəsi ilə bağlı elmi-psixoloji və pedaqoji ideyalar, görkəmli psixoloq və pedaqoq alimlərin müddəaları təşkil edir.

Tədqiqatın fərziyyəsi: Əgər ibtidai siniflərdə təlim prosesində kiçik yaşlı məktəblilərlə işdə generalizasiya hadisəsi, onun başvermə səbəbləri və aradan qaldırılması xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa, bu, şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsinə müsbət təsir edər, öyrənmənin keyfiyyətini artırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Generalizasiya hadisəsi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar öyrənilib ümumiləşdirilmiş, I-IV siniflər üzrə müasir təlimin məzmunu generalizasiya hadisəsinin aradan qaldırılması baxımından öyrənilmiş, generalizasiya anlayışının mahiyyəti dəqiqləşdirilmiş, ilk dəfə olaraq ibtidai siniflərdə təlim fəaliyyəti zamanı meydana çıxan səhv ümumiləşdirmələrin təzahür xüsusiyyətləri, onların aradan qaldırılması yolları, təlim materiallarının mənimsənilməsi prosesində generalizasiyanın psixoloji mexanizmi açılmış, kiçik yaşlı məktəblilərin fərdi fərqlərinin, tədris proqramı üzrə informasiyanın xüsusiyyətlərinin, dolğunluğunun, müxtəlif simvolları istifadənin generalizasiyaya təsiri üzə çıxarılmışdır.

Müddəfiyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Problemlə bağlı məsələlərin araşdırılıb öyrənilməsi ibtidai sinif müəllimlərinə təlim zamanı düzgün ümumiləşdirmə bacarıqlarını ləngidən generalizasiya hadisəsinə nəzərə almağa şərait yaradır.
- Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində generalizasiya hadisəsinin başvermə xüsusiyyətlərindən xəbərdar olmaq müəllimə dərstdə innovativ metodlardan düzgün istifadə etməklə səhv vərdişlərin aradan qaldırılmasına kömək edir.
- Təlim prosesində generalizasiya hadisəsinin psixoloji xüsusiyyətlərinə, şagirdlərin yaş və fərdi fərqlərinə bələd olmaq müəllimə uşaqların səhvlərinin ümumiləşdirmə mərhələsində generalizasiya ilə nəticələnməsinin qarşısını

almağa, onlarda təhlil, tərkib kimi təfəkkür əməliyyatlarının inkişafına imkan yaradır.

- Təlim prosesində generalizasiya hadisəsinin nəzərə alınması şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, təlim fəaliyyətinin səmərəli mənimsənilməsinə kömək göstərir, ümumiləşdirmə bacarıqları ilə bağlı olan təlim materiallarının mənimsənilməsini optimallaşdırır.
- Generalizasiya hadisəsinin aradan qaldırılması yolu ilə şagirdlərdə yaradılan ümumiləşdirmə bacarıqları öyrənmə prosesində vaxtdan düzgün istifadəyə, daha səmərəli mənimsəməyə kömək göstərir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti.

Tədqiqatdan alınan nəticələr generalizasiya hadisəsinin təlim kontekstində mahiyyətinin, başvermə səbəblərinin, xüsusiyyətlərinin, növlərinin və aradan qaldırılmasının elmi-nəzəri istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, bu sahədə yeni tədqiqatlar üçün baza elmi biliklərinin yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, alınan nəticələrdən pedaqoji fəaliyyətdə-təim və tərbiyə prosesində, elmi araşdırmalarda, təlimin məzmununun müəyyənləşdirilməsində və müəllimlər üçün metodik tövsiyələrin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri müəllifin yerli və beynəlxalq elmi mətbuatda dərc olunmuş məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır. Bakı Qızlar Universitetində və Azərbaycan Dillər Universitetində mühazirə və seminarlarda iş aparmışdır.

Dissertasiya işinin yernə yetirildiyi təşkilatı adı. Azərbaycan Dillər Universiteti.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (11884 işarə), I fəsil (105935 işarə), II fəsil (86271 işarə), III fəsil (61331 işarə) nəticə (7040 işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından (21678 işarə), ümumilikdə 296033 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **girişində** mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, istifadə olunmuş tədqiqat üsulları, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar, tədqiqatın fərziyyəsi, elmi və praktik əhəmiyyəti, məqsədi, vəzifələri kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Üç yarımfəsildən ibarət əsərin I fəslı **“Problemin ədəbiyyatda qoyuluşu və ümumnəzəri məsələləri”** adlanır. Bu fəsildə əvvəlcə psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda problemin qoyuluşu tədqiq olunur. Aydın olur ki, generalizasiya məfhumu ədəbiyyata fiziologiya elmi ilə bağlı tədqiqatlarda gətirilmişdir.

Dissertasiya işində göstərilir ki, generalizasiya prosesinin müxtəlif aspektləri keçmiş SSRİ məkanında tədqiq olunmuşdur. Generalizasiya həm xüsusi tədqiqat obyektı kimi, həm də digər mövzular üzrə araşdırmalarda nəzərdən keçirilmişdir. D.N.Boqoyavlenski **“Orfoqrafiyanın mənimsənilməsi psixologiyası”**² adlı əsərində orfoqrafiya üzrə materialların tədrisi prosesində meydana çıxan generalizasiya hadisəsinin əsas xüsusiyyətlərini şərh edir. M.Ə.Həmzəyev³, V.V. Davıdov⁴, Qreys Krayq⁵, J.F. Juykov⁶ və başqaları generalizasiya hadisəsinı müxtəlif aspektlərdə tədqiq etmişlər. Nəticədə bu, generalizasiya hadisəsinin daha konkret cəhətlərinin

² Богоявленский Д.Н. Психология усвоения орфографии. Издание 2-е, переработанное и дополненное. М. Просвещение, 1966

³ 1)Həmzəyev M.Ə, Düzgün yazı vərdişlərinə yiyələnməkdəfikri iş priyomlarının rolu. // Azərbaycan məktəbi, 1966 № 2, s.45-54; 2) Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif,1991; 3)Orfoqrafiya və durğu işarələri assosiasiyasının xüsusiyyətləri. // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. 1970 № 4.ы.20-31; 4)Təlim materiallarının mənimsənilməsi prosesində generalizasiya hadisəsi. // Azərbaycan məktəbi 1968 №12, s.57-63; 5) Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları.Bakı:”TS” firması-2000

⁴ Давыдов В.В,Психологические проблемы процесса обучения младших школьников (в кн. Хрестоматия по возрастной психологии) М: Международная педагогическая академия, 1994

⁵ Грэйс Крайг, Рсихология развития (седьмое международное издание).Питер: Санкт-Петербург, Москва, Харков, Минск, 2002

⁶ Жуйков С.Ф., Психология усвоения грамматики в начальных классах. М.: Просвещение., 1964

öyrənilməsinə yol açmışdır. Belə ki emosiyalar və generalizasiya⁷, kütləvi generalizasiya⁸, kartoqrafik generalizasiya⁹ kimi məsələlər öyrənilmişdir. Psixoloji kontekstdə aparılmış tədqiqatlardan alınan nəticələrdən digər elm sahələrində, o cümlədən metodika üzrə əsərlərdə istifadə olunmuşdur¹⁰. Müəllifin kütləvi generalizasiya ilə bağlı müddəaları onun “Mədəniyyətlərarası dialoqa kütləvi generalizasiyanın təsiri” adlı məqaləsində şərh olunmuşdur.

Dissertasiya əsərinin I fəslinin ikinci yarımfəslisi **“Psixologiyada generalizasiya anlayışının mahiyyəti”** adlanır. Burada məfhumların anlayış kimi formalaşdırılması elmin əsas vəzifələrindəndir. Məlumdur ki, hər hansı məfhumun mahiyyətinin əsas əlamətlərə istinad olunaraq açılması elmin inkişafına təsir edir. Bu cəhət dissertasiya əsərində nəzərə alınmışdır. Generalizasiya hadisəsi ilə bağlı tədqiqatları təhlili götürər ki, generalizasiya məfhumu anlayış kimi formalaşdırılmamışdır. Xüsusilə, təlim prosesində generalizasiya hadisəsinin əsas əlamətləri ümumiləşdirilməmişdir. Bunun başlıca səbəbi generalizasiya hadisəsinin kompleks şəkildə öyrənilməməsi, onun konkret, əsas xüsusiyyətlərinin tədqiq olunmamasıdır. Ona görə də dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarımfəsilində generalizasiya hadisəsi bir anlayış kimi formalaşdırılmışdır. Tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyə əsas vermişdir ki, generalizasiya hadisəsinin bir anlayış kimi aşağıdakı şəkildə verilməsi onun mahiyyətini daha düzgün açıq, əsas xüsusiyyətlərini dəqiq ifadə edir: Generalizasiya, bir neçə formada özünü göstərə bilən, təfəkkürlə bağlı olan, assosiasiyalar, həyat təcrübəsi, dolğun olmayan informasiyalar, düzgün təşkil olunmayan təlim və təhlil-tərkib nəticəsində, obyektiv və subyektiv şəkildə yaranan oyanma və ləngimənin səviyyəsi ilə arta və ya azala bilən səhv ümumiləşdirmədir.

⁷ Генерализация эмоций <http://vprosvet.ru/biblioteka/generalizaciya-emociy/>7890-234567890-/ EO

⁸ Abbasova G.O., Mədəniyyətlərarası dialoqa kütləvi generalizasiyanın təsiri /”Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları (25-27 noyabr 2010-cu il, ADU) Bakı: 2010, s.22-24

⁹ Генерализация <http://gutta-honey.Livejournal.com/381827.html>

¹⁰ Əfəndizadə Ə. R., Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1975

I fəslin “**İbtidai siniflər üzrə təlimin məzmunu**” adlanan üçüncü yarımfəslində təlimin məzmunu təhlil edilir, dərsliklərin generalizasiya hadisəsinin aradan qaldırılması baxımından imkanları göstərilir və məzmunun təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verilir.

Dissertasiyada göstərilir ki, integrativ biliklər əsasında tərtib olunmuş Həyat bilgisi dərslikləri kiçik yaşlı məktəbliləri ətraf aləmdəki təbiət, cəmiyyət hadisələri, sağlamlığın və təhlükəsizliyin qorunması, cisim və hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsi, birinin digərinə təsiri kimi məlumatlarla tanış edir. Təqdim olunan materiallar şagirdlərə fəaliyyətlərini real biliklər əsasında qurmağı öyrədir. Onları cəmiyyətdə davranış qaydaları ilə tanış edir. Mövcud aləmdəki cisim və hadisələrin bir-birlərindən asılılığı, birinin digəri üçün şərt olması dərsliklərdə əsas prinsip kimi götürülmüşdür. Dərsliklərdəki mövzuların sonunda ümumiləşdirici fikirlərin öz əksini tapması generalizasiya hadisəsinin aradan qaldırılması baxımından faydalıdır. Məsələn, “Məni əhatə edən canlı varlıqlar” mövzusu bitkilər, ağaclar və heyvanların şəkilləri əsasında aydınlaşdırılır, belə bir ümumiləşdirici fikir verilir: “Bu varlıqlar hamısı qidalanır, nəfəs alır, inkişaf edir, çoxalır, dəyişir”. Şübhəsiz, dərslik əsas tədris vasitəsi olsa da, bu, hər şeyi həll etmək demək deyildir. Bacarıqlı müəllim mətnin verdiyi imkandan istifadə edərək, digər canlılardan fərqli olaraq bitkilərin və ağacların “nəfəs alması və qidalanması” ifadəsinin yaratdığı heyrət hissini düzgün istiqmətləndirə və şagirdlərdə lazımi ümumiləşdirmə yarada bilər. Şəkillərdə bilərəkdən buraxılmış səhvlərin tapılması ilə bağlı tapşırıq da bu baxımdan yaxşı imkana malikdir. Həyat bilgisi dərsliklərindəki diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də mənəvi məsələlərlə bağlı materialların verilməsidir. Bu, fənnin tədrisi prosesində müəllimə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi üzrə iş aparmağa imkan verir, bütövlükdə dərsliklər üçün yeni olan bir məsələnin əsasını qoyur. Şagirdlər hələ kiçik məktəb yaş dövründən başlayaraq həmin materiallar əsasında insanın sosial varlıq olmasını, cəmiyyətdə özünü aparmaq (davranış) qaydalarını,

kimə yaxşı insan deyildiyini, insanlararası münasibətlərin sadə qaydalarını, yəni bu sahədə ümumiləşmiş bilikləri mənimsəyirlər¹¹.

Həyat bilgisi dərslərləri tədrisən məzmunca genişlənilir, orada dünya, materiklər, fəsilələrin dəyişməsi, mikroaləm, canlıların müxtəlifliyi kimi məsələlər üzrə məlumatlar verilir. Bu materiallar əsasında şagirdlər hər bir mövzu üzrə konkret, ümumiləşdirilmiş biliklər əldə edirlər.

“Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim materiallarını mənimsəmələri prosesində baş verən generalizasiya hadisəsinin təzahür xüsusiyyətləri” adlanan II fəslin I yarımfəslində generalizasiya hadisəsi, onun növləri və psixoloji xüsusiyyətləri şərh olunur. Göstərilir ki, generalizasiyanın növləri onun başvermə xüsusiyyətləri əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Bu həm də generalizasiyanın başvermə vaxtını, sahələrini və xüsusiyyətlərinin öyrənməyə imkan verir. Yarımfəsilə generalizasiya hadisəsinin təzahür xüsusiyyətləri ilə növləri arasında bir əlaqənin olduğu da əsaslandırılır.

Tədqiqatda generalizasiya hadisəsinin növləri konkret şərh olunur, mahiyyəti aydınlaşdırılır, aradan qaldırılmasının təlim fəaliyyətinin nəticəsinə təsiri izah olunur. Göstərilir ki, məfhumdaxili generalizasiya istinad olunan qaydanın tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi nəticəsində yaranır. Lakin genişləndirmə məfhumdaxili generalizasiya üçün yeganə xüsusiyyət deyil.

Tədqiqat göstərdi ki, generalizasiyanın bəzi növləri birbaşa müəllimin fəaliyyəti ilə bağlı baş verir və belə generalizasiyanın özünəməxsus cəhətləri vardır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, belə generalizasiya hadisəsi daha çox şagirdi əhatə edir. Müəllimin öz fəaliyyətində yol verdiyi nöqsan, adətən, ümumiləşdirmələrdə səhvlərə yol verməyən, yaxud, az yol verən şagirdlərə də təsir göstərir.

II fəslin sonrakı yarımfəsillərində generalizasiya hadisəsinə fərdi fərqlərin və təlim informasiyalarının dolğunluğunun təsiri məsələləri araşdırılır, eksperimentlərlə və müəyyənləşdirilmiş tədris tapşırıqları ilə yoxlanılır, konkret cədvəldə öz əksini tapır.

¹¹ Qaraşarlı R. Həyat bilgisi dərslərinin əsas dairəsi, digər elmlərlə əlaqəsi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin xəbərləri. Bakı, N 2, 2006-cı il, s. 434-438

Fərdi fərqlərdə mühüm rol oynayan temperament tiplərini şərh edərkən generalizasiya hadisəsi baxımından qeyd etmək lazımdır ki, o, insana xas olan psixi xassələrdən biridir. Həmçinin, temperament tipləri insanın digər xüsusiyyətlərinə nisbətən daha davamlı və sabitdir. Odur ki, insanın motivlərindən, psixi halətindən fərqli olaraq temperament xassələri müxtəlif şəraitlərdə eyni formada təzahür edir. Məktəb təcrübəsində tez-tez belə hallara rast gəlmək mümkündür ki, səbirsizliklə əlaqədar olaraq psixoloji cəhətdən müxtəlif tipli şagirdlər çox vaxt düzgün ümumiləşdirmə aparmır və səhv nəticələrə gəlirlər .

Şagirdlərin fərdi fərqlərinin öyrənilməsi və nəzərə alınması yolu ilə, konkret tədris vəsifəsinə uyğun olmaqla fərqli tapşırıqlar seçərək həmin nöqsanların qarşısını almaq mümkündür. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, hər cür səhv generalizasiya ilə nəticələnir. Bəzən şagird səhv edir, amma ümumiləşdirməni düzgün yerinə yetirir. Bu daha çox Azərbaycan dili fənni üzrə orfoqrafik tapşırıqların yerinə yetirilməsində, riyaziyyatdan əməllər sırasına aid tapşırıqlarda, həyat bilgisindən səbəb və nəticə əlaqəsi əsasında ümumiləşdirmələr edilməsində özünü göstərir.

II fəslin üçüncü yarım fəslində informasiyanın dolğunluğunun generalizasiya hadisəsinə təsiri araşdırılmışdır. Yarım fəsilə göstərilir ki, təlimdə öyrənilən informasiyaların mənbəyi təbiət və cəmiyyət, buradakı cisimlər, əşyalar, baş verən hadisələridir. Həm cisimlər, əşyalar, həm də hadisələr daim dəyişir. Bu dəyişikliklər öyrədilməsi nəzərdə tutulan məzmunu da təsir edir. Məlumdur ki, öyrətmə müəyyən şəraitdə, ünsiyyət zamanı informasiyanın verilməsi, öyrədilməsi prosesidir. İnformasiyanın verilməsinin ilk mərhələsi kimi ünsiyyət əsas olduğundan, onda (ünsiyyətdə) baş verən dəyişiklikləri bilmək fəaliyyətin təşkilinə müsbət təsir göstərir.

Nəticə kimi göstərilir ki, informasiyanın dolğunluğu öyrənməni ləngidən generalizasiya hadisəsinin aradan qaldırılmasının mühüm vasitələrindəndir.

III fəsil **“Generalizasiya hadisəsinin aradan qaldırılmasının səmərəli yolları”** adlanır. Bu fəslin birinci yarım fəslində generalizasiya hadisəsi ilə bağlı təlimə qədər görülən

işlərin şagirdlərin sonrakı təlim fəaliyyətinə təsiri, generalizasiya hadisəsinin aradan qaldırılması ilə uşaqların məktəbə səmərəli hazırlanması arasındakı asılılıq nümunələr əsasında araşdırılır, nəticələr məktəb təcrübəsində öyrənilir və ümumiləşdirilir. Qeyd edilir ki, məktəbə hazırlıq problemi həmişə tədqiqatların diqqət mərkəzində olsa da, təcrübədə müəyyən səhvlərə yol verilir.

Məktəbə hazırlıq dedikdə daha çox uşaqlara hərflərin tam öyrədilməsi, vurma cədvəlinin əzbərləndirilməsi kimi məsələlər nəzərdə tutulur. Nəticədə uşaq təlimin ilk aylarında uğur qazansa da, məktəbə hazırlıq işləri düzgün təşkil edilmədiyindən, çox keçmədən geriləmələr başlayır. Ü.A.Əfəndiyevanın yazdığı kimi, “Məktəbə psixoloji hazırlığın konkret məzmunu daim dəyişir və dövrün tələblərinə uyğunlaşaraq zənginləşir. Müasir elm və texnikanın yüksək səviyyəsi, cəmiyyətin inkişafı məktəb təliminin də məzmun və metodlarının dəyişməsinə tələb edir”.¹²

B.H. Əliyev və R.V.Cabbarov “Müasir dövrdə müəllimin dərəcə hazırlığının psixoloji məsələləri” adlı məqalədə müəllimin əsas vəzifələrindən birinə diqqəti cəlb edərək yazırlar: “*Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər təlim materiallarını daha yaxşı mənimsəsinlər və onun üzərində təfəkkür əməliyyatları apara bilsinlər*”¹³.

“İbtidai siniflərdə təlim prosesində baş verən generalizasiya hadisəsinin psixoloji-eksperimental tədqiqi” adlanan sonrakı yarımfəsil dissertasiyada irəli sürülən fərziyyənin, müddəaların dəqiqləşdirilməsinə xidmət edən eksperimentlərə həsr olunmuşdur. İbtidai siniflərdə təlim prosesində baş verən generalizasiya hadisəsinin psixoloji-eksperimental tədqiqinə həsr olunmuş, fərqli metodikaların köməyi ilə yoxlanılmış nəticələr cədvəllərdə öz əksini tapmışdır.

3.1. Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi. İbtidai siniflərdə təlim prosesində baş verən generalizasiya hadisəsinə tədqiq etmək məqsədilə “Bir sözlə ifadə et” adlandırılan metodikadan istifadə etmişik. Tədqiqatda Bakı şəhərindəki M.Müşfiq adına 18 nömrəli

¹² Əfəndiyeva Ü.A., Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığı probleminin tədqiqi məsələləri //Psixologiya jurnalı, 2005 № 2, s.88-99

¹³ Əliyev B.H., Cabbarov R.V., Müasir dövrdə müəllimin dərəcə hazırlığının psixoloji məsələləri // Psixologiya jurnalı, 2009 №1, s.28-35

tam orta məktəbdə təhsil alan 52 ibtidai sinif şagirdi (I sinif-14, II sinif- 13, III sinif -13, IV sinif -12 nəfər) iştirak edib.

Metodika № 1. I variantda: “Bir sözlə ifadə et”-uşaqların ümumiləşdirmə prosesində yol verdikləri generalizasiya hadisəsinin xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədi ilə onlara beş sətirdə sözlər verilir. Şagirdlərə hər sətirdəki sözləri bir sözlə ifadə etmək tapşırılır. Bu sözün ümumiləşdirici xarakterli olması nəzərdə tutulur, şagirdlərin sadə ümumiləşdirmə bacarıqlarının səviyyəsini müəyyənləşdirir. Məqsəd xüsusi hallar məlum olduqda ümumiləşdirmə aparılarkən generalizasiya hadisəsinin baş verməsinə səbəb olmuş səhvləri öyrənməkdir. Tapşırığın şagirdlərə tam aydın olub-olmadığı öyrənilir. Tapşırığın icra mexanizmi ilə bağlı sual olmadıqda şagirdlər işə başlayırlar. Tapşırığın icra müddətində məhdudiyət nəzərdə tutulmayıb. Amma bu, şagirdlərə bildirilməyib.

Tədqiqatın nəticələri şagirdlərin cavablarının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təhlil edilməsi ilə yerinə yetirildi. Məlum oldu ki, eksperimentdə iştirak edən şagirdlər hər sətirdəki sözləri bir sözlə ifadə edərkən generalizasiya ilə nəticələnən səhvlərə yol vermişlər. 1-ci sinif üzrə 7 səhv ümumiləşdirmə; 2-ci sinif üzrə 7 səhv ümumiləşdirmə; 3-cü sinif üzrə 6 səhv ümumiləşdirmə; 4-cü sinif üzrə 5 səhv ümumiləşdirmə aparıldığı aydın olmuşdur.

Ümumiləşdirmə zamanı yol verilən generalizasiya hadisəsinin xarakteri şifahi sorğu yolu ilə araşdırıldı. 1-ci sinif şagirdlərinin yol verdikləri generalizasiya hadisələrinin üçü həyatda qazanılmış səhv təsəvvürlərlə, ikisi zəruri məfhumlara yiyələnməməklə, ikisi diqqətlə bağlı meydana gəlmişdir. İkinci sinif şagirdlərinin yol verdikləri generalizasiya hadisələrinin səbəbləri belə oldu: 4 nəfər sətirlərdə adları göstərilən cisimlərin əsas xassələrinə deyil, keçici xassələrinə istinad etdiklərinə görə; iki nəfər diqqətsizliklə bağlı; bir nəfər həyatda qazandığı səhv məlumata görə.

Metodika 1-də istifadə olunmuş anket sorğusunun nümunəsi:

Oxuyun, hər sətirdəki əşya adlarını bir sözlə necə adlandırmaq olar?

1.Sağsağan, ağacdələn, sığırcın, qırqovul,turac-

2. Xoruz, ördək, toyuq, cücə, qaz-
3. Moruq, quşüzümü, böyürtkən, çiyələk, qarağat-
4. Rəngsaz, qaynaqçı, çilingər, malakeş, xarrat-
5. Kəklikotu, gicikən, bağayarpağı, qantəpər, nanə-
6. Bənövşə, lalə, incigülü, meşə əsməsi, çobanyastığı-

2-ci variantda:

Verilmiş sözə uyğun sözləri seçib ayr-ayrı sətirlərdə yazın. Bu variant üzrə işin təşkil edilməsində məqsəd şagirdlərə verilmiş sözləri müvafiq sətirdə yazarkən generalizasiya hadisəsi ilə nəticələnən hansı səhvlərə yol verdiklərini müəyyənləşdirməkdir. Metodikanın birinci variantından fərqli olaraq bu dəfə şagirdlər verilmiş sözə (məfhuma) uyğun gələn sözləri fikrən təhlil etməli və onların hansı ümumi sözə (məfhuma) aid olduğunu müəyyənləşdirməli idilər.

Metodika 1-in 2-ci variantının nümunəsi:

1. Ailə-
2. Ev heyvanları-
3. Usta-
4. Dərman bitkiləri-
5. Giləmeyvə-
6. Çöl quşları-

Sorğuda Şabran rayonundakı Ağbaş kənd məktəbində oxuyan 14 birinci, 13 ikinci, 13 üçüncü, 12 dördüncü sinif şagirdi iştirak etdi (cəmi 52 nəfər). Əvvəlcə tapşırığın icrası ilə bağlı müəllimə metodik kömək göstərildi. Müəllim bu barədə şagirdlərə məlumat verdi. Alınan nəticələr aşağıdakı cədvəldəki kimi oldu:

Verilmiş sözə uyğun sözləri ayrı-ayrı sətirlərdə yaz
Cədvəl 1

№	Sini f	Şa- gir- d- ləri n say ı	Ailə üzvləri		Usta		Ev heyvanla rı		Çöl quşları		Dərman bitkiləri		Giləmey və	
			D üz	Sə hv	D üz	Sə hv	D üz	Sə hv	D üz	Sə hv	D üz	Sə hv	D üz	Sə hv
1	I	14	8	6	10	4	12	2	9	5	5	9	6	8
2	II	13	6	7	9	4	11	2	10	3	7	6	7	6
3	III	13	9	9	11	2	12	1	9	4	9	4	10	2
4	IV	12	7	5	11	1	10	2	10	2	9	3	10	2
5	yek un	52	30	22	41	11	45	7	38	14	30	22	34	18

Metodika № 2. “Simvolla əvəz et” adlı metodikadan istifadə olundu. Öyrənilmiş qaydaların hərfi simvolika ilə ifadə olunması məfhumların öyrənilməsi səviyyəsi ilə düzmütənasibdir. Şagirdin ümumi nəticəyə gəlib-gəlmədiyini müəyyənləşdirmək üçün bu metodika, simvollardan istifadə səviyyəsinin öyrənilməsi ən münasib vasitədir. Metodika riyaziyyat üzrə tədris materiallarına aid məfhumların nə dərəcədə, hansı səviyyədə mənimsənildiyini müəyyənləşdirmək, simvollardan istifadə imkanlarını öyrənmək olmuşdur.

Tədqiqatın işlənilməsi.

Metodikadan 3-cü və 4-cü siniflərdə, hər sinifdə 12 şagird olmaqla istifadə edildi. Əvvəlcə riyaziyyatla bağlı “Toplananların yerini dəyişəndə cəm dəyişir” qaydasının nə dərəcədə

mənimsənildiyi yoxlanıldı. Hər iki sinifdə ilkin variantda qaydanın rəqəmlər əsasında tətbiqi üzrə misallar verildi. (3-cü sinif: 47+ 68; 68+47; 54+43; 43+54 ; 4-cü sinif: 124+218; 218+124; 309+134; 134+309). Şagirdlər misalları həll edərkən diqqət işin icrasına ayrılan vaxtın müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmişdi. Metodikanın tətbiqində nəzərdə tutulduğu kimi, şagirdlər əvvəlcə daha çox, əgər toplananların yerinin dəyişilməsi ilə bağlı qaydanı yaxşı mənimsəyiblərsə, sonra (toplananların yeri dəyişdirildikdən sonra) nəzərə çarpacaq dərəcədə az vaxt sərf etməli idilər. Gözlənilməli kimi də oldu:

Generalizasiya hadisəsinə simvolların dəyişdirilməsi üzrə işin
təsiri ilə bağlı cədvəl
Cədvəl 2

Sinif	Şagird sayı	Öyrənilən məfhum	Simvollarla əvəz et						Yekun	
			Verilmiş misalda toplananların yerini dəyiş		Hərfi simvollarla əvəz et		Şəkil-simvollarla əvəz et		Düz	Səhv
			düz	səhv	düz	səhv	düz	səhv		
Kont . 3	17	toplananların yerinin dəyişməsi	9 53%	8 47%	8 47%	9 53%	5 30%	12 70%	22 43%	29 57%
4	16		10 62%	6 38%	8 48%	8 48%	6 36%	10 64%	27 57%	21 43%

Eksp .3	16		13 81%	3 19%	12 91 %	4 9%	9 68 %	7 32 %	34 71 %	14 29%
4	18		14 77%	4 23%	12 72 %	6 36 %	11 70 %	7 44 %	37 69 %	17 31%

Nəticənin etibarlığını yoxlamaq məqsədi ilə **“Digər simvollarla ifadə et”** metodikası tətbiq olundu. Metodikanın mahiyyəti bundan ibarətdir: şagirdlər verilmiş əməllər sırasını özlərinin “kəşf” etdikləri simvollarla ifadə edirlər. Metodikanın tətbiqi zamanı şagirdlər daha çox hərfi simvollarla müraciət etdilər. Bu da başa düşüləndir. Çünki ibtidai siniflərdə tədris prosesində başqa məzmununda olsa da, ancaq hərfi simvollarla istifadə edilir. Hərfi simvollarla istifadə, başqa simvollarla müraciət olunmaması şagirdlərin belə bir nəticə çıxarmalarına səbəb olmuşdur. “Hərfi simvolikadan başqa hansı simvollarla istifadə etmək olar?” sualı ilə bağlı izahdan sonra şagirdlərin şəkil-simvollarla istifadə etmələri (alma şəkli+ armud şəkli = nar şəkli) toplananların yerinin dəyişdirilməsi ilə bağlı ümumiləşdirilmiş qaydanın şəkli ifadəsini tez bir zamanda işlətməli idilər) səviyyəsi öyrənilirdi. Əvvəlki variantlardan fərqi olaraq generalizasiya hadisəsinin 10-15% həddində aşağı düşdüyü (azaldığı) aydın oldu. Bu da tətbiq olunan metodikanın etibarlığının göstəricisi kimi qəbul olunur. Tədqiqat iki –iki olmaqla dörd qrupda aparıldı. İlk iki qrupda toplananların yerinin dəyişdirilməsi ilə bağlı iş adi qaydada, simvollarla istifadə olunmamaqla, digər iki qrupda isə simvollarla istifadə olunmaqla (özünü də həm hərfi simvollarla, həm də şəkil simvollarla olmaqla) təşkil olundu. Məfhumun necə mənimsənilməsinin öyrənilməsi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verdi ki, simvollarla toplananların yerinin dəyişdirilməsi üzrə iş aparılan qruplarda məfhum daha səmərəli mənimsənilib. Digər qrupda (simvollar üzrə iş aparılmayan qruplarda) əvvəlcədən güman edildiyi kimi, mənimsəmə səviyyəsi aşağıdır. Cədvəldə nəticələri veririk:

Başqa simvollar üzrə işin generalizasiya
hadisəsinə təsiri ilə bağlı cədvəl
Cədvəl 3

Sinif	Şagird sayı	Öyrənilən məfhum	Simvollarla əvəz et						Yekun	
			Verilmiş misallarda toplananların yerini dəyiş və həll et		Hərfi simvollarla göstər və həll et		Şəkil-simvollarla göstər və həll et		Düz	Səhv
			düz	səhv	düz	səhv	düz	səhv		
Kont. 3	17	Toplananların yerinin dəyiş.	7 41%	10 59%	6 35%	11 65%	4 24%	13 76%	17 33%	34 67%
4	16		7 43%	9 47%	5 31%	12 69%	3 19%	13 81%	15 31%	34 69%
Eksp. 3	16		11 69%	5 31%	10 63%	6 32%	11 68%	9 23%	32 62%	20 38%
4	18		15 83%	3 17%	14 78%	4 22%	13 72%	5 28%	42 78%	12 22%

Faktların təhlili də təsdiq edir ki, toplananların yerinin dəyişilməsi üzrə ənənəvi şəkildə aparılan təlim şagirdlərin həmin məfhumu lazımi şəkildə mənimsəmələrinə səbəb olmuşdur. Üçüncü və dördüncü kontrol siniflərdə şagirdlərin yol verdikləri səhvlərin sayı eksperimental siniflərdə olduğundan çoxdur. Nəticədə də eksperimental qruplarda yol verilmiş səhvlər daha az generalizasiya hadisəsinin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Psixoloji təhlil göstərdi ki, simvolların dəyişdirilməsi ilə məfhumun öyrənilməsi şagirdlərin diqqətinin öyrənilən məsələ üzərində cəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Diqqət marağın yaranmasına kömək etmiş və məfhum fərqli variantlarda izah olunduğundan mənimsəmə daha səmərəli olmuşdur.

Fərqli simvollarla işin məfhumun yaddasaxlanma müddətinə təsirini öyrənmək məqsədilə həmin qrupların sayı və tərkibi dəyişdirilmədən eksperimentin aparıldığı vaxtdan 3 həftə sonra

anoloji olaraq iş apardıq. Məqsəd ötən müddətdə məfhumun ayrı-ayrı qruplarda şagirdlər tərəfindən necə yadda saxlanıldığını öyrənmək idi. Bir, iki, üç və dördüncü siniflərdə Azərbaycan dili, Riyaziyyat və Həyat bilgisi üzrə əvvəl tədris olunmuş biliklərin unudulması səviyyəsini və unutmanın generalizasiya hadisəsinə təsirinin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrəndik. Şagirdlərin mənimsədikləri bilikləri sorğu yolu ilə, aldıkları qiymətləri sinif jurnalı əsasında müəyyənləşdirdik. Birinci qrupa sorğu zamanı əsas qiymətləri orta, ikinci qrupa yaxşı, üçüncü qrupa əla olan şagirdlər daxil edildi. Fərqli mənimsəmə nümayiş etdirmiş şagirdlərin seçilməsində əsas məqsəd həmin qruplarda unutmanın səviyyəsini və bununla generalizasiya hadisəsi arasındakı asılılığı aşkar etməkdə.

Eksperiment təsdiq etdi ki, öyrənilmiş məfhum müəyyən müddət ötəndən sonra, eksperimental qruplardakı şagirdlər tərəfindən daha yaxşı yadda saxlanılıb və onlar məfhumu uyğun misalları daha səhsiz həll edirlər. Müəyyən müddət keçəndən sonra kontrol 3-cü siniflərdə verilmiş misallarda toplananların yerinin dəyişilməsi ilə bağlı səhvlərin sayı 26-dan 34-ə (cəmi-8), 4-cü siniflərdə 23-dən 36-ya (cəmi-12) qalxmışdır. Eksperimental qruplarda nəticə belə olmuşdur: 3-cü siniflərdə səhvlərin sayı 3 və 4-cü siniflərdə isə 5 vahid azalmışdır. Ümumi nəticə belədir ki, riyaziyyatın tədrisində hər bir mövzu üzrə möhkəmləndirmə aparılmalı, möhkəmləndirmə müxtəlif variantlarda təşkil olunmalıdır.

Həyat bilgisi üzrə eksperiment təbiət, cəmiyyət hadisələrinin və cisimlərin müqayisəsi üzrə aparıldı. Məqsəd müqayisə metodunun Həyat bilgisi üzrə öyrənilən biliklərin ümumiləşdirilməsinə necə təsir etdiyini müəyyənləşdirməkdə.

Müqayisə üzrə iş iki məktəbdə-Bakı şəhərindəki 18 saylı və Şabran rayonundakı Ağbaş kənd orta məktəbində təşkil olundu. Həm kontrol, həm də eksperimental qruplar müəyyənləşdirilərkən müəyyən tələblərə əməl olundu (müəllimlərin təhsil səviyyəsi, şagirdlərin oxuduqları siniflərdə aldıkları qiymətlər) Çalışdıq ki, siniflərin ümumi səviyyəsindəki fərq mümkün qədər az olsun.

Metodika №3. (A.V.Vişnevski). Bu metodika üzrə iş qarışıq məfhumların mənimsənilməsi prosesində generalizasiya hadisəsinin

baş verməsinin səviyyəsinin öyrənilməsi ilə bağlıdır və müxtəlif siniflərdə aparıla bilər. Metodika “**Artıq əşya**” adlanır və psixoloji tədqiqatlarda geniş istifadə olunur.

Tədqiqatın işlənilməsi. Ayrı-ayrı sətirlərdə sözlər verilir. Sözlərin biri istisna olmaqla digərləri eynicinsli məfhumlarla bağlıdır. Məqsəd eynicinsli məfhumlara aid olmayan sözü şagirdlərin müəyyənləşdirə bilib-bilmədiklərini öyrənməkdir. İşin gedişində 1 və 2-ci siniflərin qarşısında vaxt məhdudiyəti qoyulmur. Üçüncü sinifdə tapşırığın icrasına 25, dördüncü sinifdə 20 dəqiqə vaxt verilir. 1-ci və 2-ci siniflərdə təqdim olunan tapşırığın nümunəsinə:

1. Albalı, qoz, alça, gicitkən, zoğal–
2. Soğan, kələm, üzüm, balqabaq, turp–
3. Nar, böyürtkən, tut, moruq, yemişan–
4. Balta, mişar, çəkic, çəngəl, rəndə–
5. Tort, şəkərbura, istiot, şirinçörək, paxlava–

1-ci sinif üzrə 1-ci tapşırığı 23 şagirddən 19-u səhv, 4-ü düz, 2-ci tapşırığı 18-i səhv, 5-i düz, 3-cü tapşırığı 19-u səhv, 4-ü düz, 4-cü tapşırığı 20-si səhv, 3-ü düz, 5-ci tapşırığı 10-u səhv 13-ü düz icra etdi. Nəticə: şagirdlər əlamətləri onlara daha yaxşı tanış olan əşyaları digər əşyalardan yaxşı fərqləndirirlər. Burada istiotun acılığı və şirin assosiasiyalarının da köməyə gəldiyi aydındır. Fərqi qabarıq ifadə olunduğu əşyalarla bağlı ümumiləşdirmələr də nəticəni təsdiq edir. Dördüncü tapşırıqda “çəngəl” sözünün “vilka” sözü ilə əvəz etməklə maraqlı fakt üzə çıxdı: Səhvlərin sayı 20-dən 13-ə düşdü. Düz cavabların sayı 10 oldu.

3-cü və 4-cü siniflərdə tətbiq olunan tapşırıqlar tədris prosesində öyrənilmiş məfhumlarla bağlı təşkil olundu: Şagirdlərə müxtəlif həndəsi fiqurlar, (fərqli üçbucaqlılar, dördbucaqlar, düzbucaqlar) müxtəlif dil məfhumları (isimlər, feillər, sifətlər) təqdim olundu. Həmin şəkilləri uyğun sətirlərdə yazmaq tapşırığı verildi.

Əldə olunmuş nəticələrin təhlili materiallar üzrə seçmənin daha keyfiyyətli alındığını göstərdi. Eksperimentin nəticələrindən bir daha aydın oldu ki, ibtidai siniflərdə generalizasiya hadisəsinin başvermə səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və fəal təlim metodlarından istifadə prosesində nəzərə alınması ümumiləşdirmə

qabiliyyətlərinin inkişafına, generalizasiya hadisələrinin azalmasına müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatın təhlilindən, eksperiment materiallarının ümumiləşdirilməsindən aşağıdakı **nəticələrə** gəlmək olur:

- Tədqiqat göstərdi ki, müasir şəraitdə təlimlə bağlı bütün proseslərin, bu proseslərə təsir göstərən amillərin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın tələbləri baxımından araşdırılması, müsbət təsirlərdən səmərəli istifadənin imkanlarının öyrənilməsi, çatışmazlıqların aradan qaldırılması yollarının hazırlanması digər elmlər kimi psixologiyanın da ən vacib vəzifələrindəndir. Təlim prosesində dünya təhsil təcrübəsindəki mütərəqqi ideyaların tətbiqinin zəruriliyi, bu vaxt Azərbaycan təhsilinin min illik ənənələrindən bəhrələnməyin vacibliyi daha böyük aktualıq kəsb edir.

- Tədqiqat göstərdi ki, müasir dövrdə, elm və texnikanın sürətlə artması, , bununla əlaqədar olaraq öyrənilməsi zəruri olan biliklərin həcmnin genişlənməsi, təlimin məzmununda baş verən dəyişikliklər kontekstində aktualığı daha aydın görünən ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaradılmasını, bu prosesdə meydana çıxan generalizasiya hadisəsinə müasir psixologiya elminin tələbləri baxımından yanaşılmasını, araşdırılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Təlim prosesində, şagirdlərdə ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaradılması üzrə iş aparılarkən meydana çıxan generalizasiya hadisəsinə nəzərə almaq, aradan qaldırılması üçün səmərəli iş aparmaq vacibdir. İbtidai sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətində daha çox baş verən generalizasiya hadisəsi birbaşa təlimin ən mühüm vəzifəsinin səmərəli yerinə yetirilməsinə, ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaradılmasına mənfi təsir göstərir.

-Ədəbiyyat təhlilindən məlum oldu ki, elmə gətirilməsindən keçən dövrdə generalizasiyanın mahiyyəti, bəzi növləri müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması yolları haqqında müəyyən fikirlər irəli sürülsə də, generalizasiya ilə bağlı tədqiqatlar daha çox dil materiallarının, xüsusilə, orfoqrafiyanın mənimsənilməsi faktları əsasında aparılmışdır. Tədqiqatlardan keçən

dövrədə həm elmin inkişafında, həm də təlimin məzmununda və qarşıya qoyulan vəzifələrdə xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. İbtidai siniflərdə integrativ fənn kimi Həyat bilgisinin tədrisinə başlanmışdır. Bütün bunlar generalizasiya hadisəsini bir qədər də geniş aspektdə öyrənməyi zəruri etmişdir.

-İbtidai siniflərdə tədris olunan fənlərin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verdi ki, hazırda tətbiq olunan məzmun ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaradılması ilə bağlı tələblərə, əsasən, cavab verir. Dərsləklərdə təhlil tələb edən, şagirdləri müstəqil nəticə çıxarmağa, əqli qabiliyyətlərini, təfəkkür müstəqilliyini inkişaf etdirməyə istiqamətləndirən, cisim və hadisələrin əsas xüsusiyyətləri ilə əsas olmayan xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, bunları müqayisə etməyə kömək edən materiallar vardır.

-Tədqiqat məkan qavrayışı ilə forma generalizasiyası arasında bir qanunauyğunluğun olduğunu göstərdi. Məkan qavrayışının zəifliyi forma generalizasiyasının artmasına təsir edir. Zaman qavrayışının daha yaxşı inkişaf etdiyi şagirdlərdə isə forma generalizasiyası hadisəsinə az yol verirlər. Məkan qavrayışı ilə bağlı generalizasiya bir tərəfdən qavrayışın mürəkkəbliyi ilə, digər tərəfdən qavrayış mərhələsində qazanılmış səhv informasiyalarla bağlı zəruri işlərin aparılmaması ilə bağlıdır.

Dissertasiyanın məzmunu müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Milli müstəqilliyimiz və psixologiyanın nailiyyətlərindən istifadə zəruriliyi //Tələbə Elmi Cəmiyyətinin 2002-ci ildə keçirdiyi konfransda dinlənən məruzələrin tezisləri. -Bakı: -2002. - s.210-211
2. Təlim prosesində generalizasiya hadisəsi // -Bakı: ADU-nun elmi xəbərləri, -2004. № 1, -s. 352-354
3. İbtidai siniflərdə generalizasiya hadisəsinin bəzi xüsusiyyətləri // -Bakı: Psixologiya, - 2004, № 3-4,- s.117-120
4. Ana dilinin tədrisində generalizasiya hadisəsinin öyrənilməsi yollar // -Bakı: İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, - 2004, № 4, - s.36-38
5. Fərdi psixi xüsusiyyətlərin generalizasiya hadisəsinə təsiri // -Bakı: ADU-nun elmi xəbərləri, - 2005, № 5, -s.247-248
6. Düzgün ümumiləşdirmə generalizasiyanı aradan qaldıran vasitə kimi // -Bakı: İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, - 2006, №3, - s. 62-64
7. Generalizasiya və mücərrədləşdirmə // Bakı: ADU-nun elmi xəbərləri, -2008, № 1, - s.393-396
8. Mədəniyyətlərarası dialoqa kütləvi generalizasiyanın təsiri //“Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər” Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: - 2010. - s.22-24
9. Müəllim hazırlığında generalizasiya hadisəsinin öyrədilməsi üzrə iş //“Müəllim hazırlığının müasir problemləri” Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: - 2008. - s.162-165
10. Bolonya təhsil prosesi və generalizasiya hadisəsi //“Boloniya prinsiplərinin tətbiqi təcrübəsi” Respublika elmi-praktiki konfransın materialları.- Bakı: - 2011. - s.24-26
11. Место обобщения в процессе мышления // «Высшая школа Казахстан»: - 2012, № 1, -с.134-137
12. Dərsin psixoloji təhlili xarici dillərin öyrənilməsinin səmərəsini artıran vasitə kimi / “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: - 2016. - c.261-263
13. Учёт особенностей проявления генерализации в процессе обучения // East European Science Journal (Poland): - 2018, -стр.28-30

Dissertasiyanın müdafiəsi 06 iyun 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰- da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.43 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1148, Bakı şəhəri, Zəhid Xəlilov küç 23. Əsas bina.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 05 may 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 21.04.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 38321

Tiraj:100